

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.131

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.32>*К. С. Застрожнікова**аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики**Академії адвокатури України**orcid.org/0009-0004-8987-7884*

ДЕРОГАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ І ВИКЛИКИ ДЛЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

У статті здійснено комплексний правовий аналіз теоретичних засад та практичних механізмів обмеження прав і свобод людини в умовах дії особливих правових режимів, зокрема воєнного стану. Акцентовано, що початок третього десятиліття XXI століття супроводжується масштабним ускладненням глобальної безпекової ситуації, що спричиняє об'єктивну необхідність для держав вдаватися до тимчасового згортання певних конституційних гарантій з метою збереження суверенітету, державного ладу та публічної безпеки. У цьому контексті досліджується феномен дерогації, як інструменту правового реагування на надзвичайні ситуації, який дозволяє тимчасово відступати від зобов'язань у сфері прав людини відповідно до міжнародного права.

Проаналізовано міжнародно-правові акти, зокрема ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ст. 15 Європейської конвенції з прав людини, Сіракузькі принципи 1984 року та відповідну практику Європейського суду з прав людини. З'ясовано, що право на дерогацію має обмежений характер і повинно відповідати критеріям правової визначеності, тимчасовості, пропорційності, недискримінаційності, а також не поширюватися на так звані недероговані права. Водночас підкреслено, що особливі правові режими не можуть слугувати підставою для довільного звуження змісту основоположних свобод.

Окрема увага приділена аналізу впливу воєнного стану на кримінальне провадження в Україні. Розкрито проблемні аспекти, пов'язані з обмеженням права на свободу та особисту недоторканність, ускладненням доступу до захисника, дистанційною участю в судовому засіданні без згоди обвинуваченого. Зроблено висновок, що чинна модель дерогації у сфері кримінальної юстиції потребує доопрацювання з метою узгодження з міжнародними стандартами та запровадження ефективних процедур контролю з боку правозахисних інституцій. Практична цінність результатів полягає у можливості їх застосування під час модернізації кримінального процесуального законодавства, удосконалення судової практики та формування збалансованої державної політики в умовах надзвичайних обставин.

Ключові слова: обмеження прав людини, дерогація, особливий правовий режим, воєнний стан, кримінальне провадження.

Zastrozhnikova K. S. DEROGATION OF HUMAN RIGHTS IN TIMES OF WAR: INTERNATIONAL STANDARDS AND CHALLENGES FOR CRIMINAL PROCEDURE

The article provides a comprehensive legal analysis of the theoretical foundations and practical mechanisms for restricting human rights and freedoms under special legal regimes, in particular martial law. It emphasises that the beginning of the third decade of the 21st century has been accompanied by a significant complication of the global security situation, which has created an objective need for states to resort to the temporary suspension of certain constitutional guarantees in order to preserve suzerainty, state order and public safety. In this context, the phenomenon of derogation is examined as a legal response to emergency situations, allowing for a temporary departure from human rights obligations under international law.

International legal acts were analysed, in particular Article 4 of the International Covenant on Civil and Political Rights, Article 15 of the European Convention on Human Rights, the 1984 Syracuse Principles and the relevant practice of the European Court of Human Rights. It has been established that the right to derogation is limited in nature and must meet the criteria of legal certainty, temporariness, proportionality, non-discrimination, and must not extend to so-called non-derogable rights. At the same time, it is emphasised that special legal regimes cannot serve as a basis for arbitrarily narrowing the content of fundamental freedoms.

Special attention is paid to analysing the impact of martial law on criminal proceedings in Ukraine. Problematic aspects related to restrictions on the right to liberty and personal integrity, difficulties in accessing a defence lawyer, and remote participation in court sessions without the consent of the accused are revealed. It is concluded that the current model of derogation in the field of criminal justice needs to be revised in order to bring it into line with international standards and introduce effective control procedures by human rights institutions. The practical value of the results lies in the possibility of their application during the modernisation of criminal procedural legislation, the improvement of judicial practice and the formation of a balanced state policy in extraordinary circumstances.

Key words: restrictions on human rights, derogation, special legal regime, martial law, criminal proceedings.

Постановка проблеми. Початок третього десятиліття XXI століття характеризується глобальним ускладненням світової безпекової обстановки. Зростання масових заворушень, збройних

конфліктів з високою інтенсивністю уражень, системна терористична активність, а також різного роду гібридні загрози змушують держави дедалі частіше вдаватися до запровадження особливих правових режимів.

У науковій доктрині дедалі частіше акцентується увага на тому, що особливі правові режими поступово перетворюються на невід'ємний інструмент реалізації державної політики у сфері національної безпеки та оборони. Функціонування таких правових механізмів обумовлюється об'єктивною потребою держави оперативно й ефективно реагувати на різноманітні виклики та загрози, що постають перед суспільством, конституційним ладом чи територіальною цілісністю країни. Йдеться передусім про ситуації, коли наявний арсенал повноважень органів публічної влади або традиційні засоби правового регулювання виявляються недостатніми для подолання наслідків надзвичайних чи воєнних ситуацій.

У зв'язку з цим постає ключове теоретико-практичне питання, яким чином державі можливо реалізувати своє право на дерогацію окремих прав людини відповідно до міжнародних стандартів, не порушуючи при цьому основоположних засад кримінального провадження? Проблема полягає в необхідності правового балансування між імперативом забезпечення національної безпеки й обороноздатності та збереженням життєздатності механізмів захисту особи у кримінальному провадженні. Таким чином, дослідження меж, форм і наслідків дерогації прав людини в умовах особливих правових режимів, зокрема воєнного стану, через призму кримінального процесу, потребує комплексного міждисциплінарного підходу, що поєднує стандарти міжнародного права, положення національного законодавства та реалії правозастосування в умовах збройного конфлікту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні ці питання вивчали Л. К. Байрачна, В. О. Голуб, Д. Д. Гриньо, Ю. О. Загуменна, С. О. Кузніченко, О. С. Лотюк, В. М. Маркелова, О. В. Носенко, І. Ю. Хила та ін. Разом з тим дослідження національного законодавства України, літературних джерел дозволяє стверджувати, що сучасний етап вирішення вищезазначених проблем вимагає якісно нових підходів щодо їх розуміння.

Метою статті є комплексне дослідження правової природи та меж дерогації прав людини в умовах воєнного стану з урахуванням міжнародно-правових стандартів, а також аналіз впливу особливих правових режимів на кримінальне провадження в Україні для виявлення основних викликів у сфері забезпечення процесуальних гарантій і формулювання шляхів їх удосконалення в контексті публічної безпеки.

Виклад основного матеріалу. У міжнародному праві як універсального, так і регіонального рів-

нів не передбачено усталеної термінології, яка б розкривала поняття «особливого періоду», проте детальне вивчення правозастосовної практики, положень законодавства зарубіжних країн та наукових підходів дозволяє виокремити низку правових категорій, які за своїм змістом та функціональним призначенням є максимально наближеними до цього поняття.

До числа таких категорій насамперед належать правові режими, у разі запровадження яких відбувається суттєве коригування загального порядку здійснення владних повноважень, зокрема й у сфері кримінального провадження, з метою забезпечення публічного порядку, національної безпеки та недопущення системних загроз конституційному ладу.

Поширеною категорією в цьому контексті є State of emergency (надзвичайний стан), передбачений у законодавствах деяких європейських та англomовних країн, таких як Болгарія, Велика Британія, Ірландія, Іспанія, Канада, Німеччина, Польща, Португалія, Румунія, США, Фінляндія, Франція тощо. Такий режим запроваджується зазвичай у разі виникнення стихійних лих, масових заворушень, епідемій, масштабних актів насильства або терористичних загроз, і характеризується розширенням повноважень виконавчої влади при тимчасовому обмеженні певних прав і свобод пересічних громадян.

Іншою близькою за змістом до особливого правового режиму є категорія State of war (воєнний стан), що передбачений у законодавствах таких країн, як Нідерланди, Болгарія, Велика Британія, Польща, Румунія, США та деяких інших. Воєнний стан може бути введений у разі наявності реальної загрози збройного нападу або відкритої зовнішньої агресії та супроводжується запровадженням суворого режиму безпеки, залученням армії до функцій внутрішньої безпеки та істотною перебудовою процедур правосуддя.

Окремослідрозглянути поняття Public emergency threatening the life of the nation (суспільна небезпека, яка загрожує життю нації), яка зазвичай використовується в міжнародних договорах, прикладом у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (далі – МПГПП) (ст. 4) чи Європейській конвенції з прав людини (далі – ЄКПЛ) (ст. 15), а також передбачено національним законодавством Італії, де дана подія стає обґрунтуванням для запровадження режиму тимчасового обмеження конституційних гарантій.

Схожою категорією також вважається State of siege (стан облоги), який переважно застосовується з метою формулювання та пояснення стану найвищого рівня загрози національній безпеці. Регулювання такого стану міститься в законодавствах Бельгії, Греції, Іспанії, Нідерландів, Португалії, Угорщини, Франції та ін. У разі виникнення такого стану військовим надається частина повнова-

жень цивільної влади, ураховуючи забезпечення громадського порядку, розгляд справ військовими трибуналами, обмеження свободи пересування та зібрань [1; 2, с. 60, 61; 3, с. 64].

Разом з тим у міжнародно-правовому полі найбільше вживаються «надзвичайний стан» та «суспільна небезпека, яка загрожує життю нації», що також зазначається в ст. 4 МПГПП та ст. 15 ЄКПЛ.

Важливо наголосити, що у випадку запровадження в будь-якій державі надзвичайного чи воєнного стану саме кримінальне провадження опиняється серед найбільш уразливих правових сфер, оскільки втрачає процесуальну стабільність під тиском надзвичайних загальнонаціональних подій. Саме ця сфера юрисдикційної діяльності, що зазвичай виконує функцію балансу між імперативом публічного обвинувачення та гарантованими правами особи, у критичний період стикається із загрозами підризу ефективності слідчих і судових дій та браком процесуальних гарантій на користь безпекових міркувань.

У зазначеному вище контексті кримінальне провадження постає як юридично вразлива сфера, у якій відображаються всі основні протиріччя між інтересами державної безпеки та принципами правової держави. Саме в межах цієї правової галузі виникають найгостріші дилеми щодо можливості збереження презумпції невинуватості за умов одночасного застосування примусових заходів без судового розгляду, допустимого обмеження права на захист у разі обмеження доступу до захисника та співвідношення стандартів доступу до правосуддя з процесуальними спрощеннями, зумовленими логікою воєнного стану. Інакше кажучи, особливий правовий режим призводить до перетворення кримінального провадження на зону підвищеного ризику чи юридичної деформації, що вимагає ретельного доктринального осмислення, ураховуючи потреби ефективного правозастосування, так і загрози правового свавілля. Зважаючи на зазначене, можна стверджувати, що в умовах особливого режиму, а саме воєнного стану, в кримінальному провадженні інституційно обмежуються права і свободи певних його учасників. За такого правового підходу відбувається тимчасове звуження обсягу реалізації певних конституційних та процесуальних гарантій у зв'язку з необхідністю забезпечення стабільності функціонування державних інституцій, національної безпеки та обороноздатності в період кризи.

У своїх наукових працях видатний німецький правознавець Йоганн Каспар Блюнчлі справедливо зауважував щодо пріоритету збереження державності в умовах екзистенційних загроз. Зокрема науковець наголошував, що з метою забезпечення існування держави, порятунком якої неможливий без тимчасового звуження окремих прав індивідів

чи соціальних груп, уряд не повинен жаліти права і інтереси, наражаючи цим державу на загибель, непохитно слідувати принципу, що суспільне благо є вищим законом; за умов небезпеки суспільство має зробити все можливе для збереження та спасіння держави [4, с. 300]. Автор підкреслював, що правова система, яка віддає перевагу абстрактній незмінності індивідуальних прав та не зважає на специфіку надзвичайних умов, стає саморуйнівною. Таким чином, суспільство, прагнучи зберегти свою політичну спільноту, повинно розробити правовий інструментарій для реалізації необхідних заходів з метою забезпечення власного існування, навіть за умов використання заходів, які тимчасово і вимушено перевищують межі звичного режиму охорони прав та свобод людини.

Актуальні загрози, з якими сьогодні стикається Україна в умовах повномасштабної війни, переконливо доводять, що беззастережне абсолютизування прав і свобод людини поза врахуванням реальних загроз для існування держави не завжди узгоджується з легітимними інтересами національного виживання, публічної безпеки та збереження конституційного ладу. За надзвичайних обставин, зокрема в умовах збройного конфлікту, держава як носій суверенітету має шукати гнучкий, але юридично обґрунтований баланс між необхідністю захисту базових прав особи та об'єктивною потребою в забезпеченні обороноздатності, стабільності інституцій та правового порядку.

В. М. Маркелова з цього приводу слушно зазначила, що абстрактні ідеали захисту прав людини повинні залишатися в минулому. На сьогодні, у результаті введення воєнного стану, баланс між інтересами національної безпеки та правами людини і громадянського суспільства суттєво змінився. Загальна потреба в порядку та безпеці стає вкрай гострою, а отже, переважає звичайні правові мотиви, що зумовлює тимчасове розширення повноважень владних суб'єктів та запровадження додаткових обмежень для фізичних і юридичних осіб [5, с. 36].

А. В. Денисова, досліджуючи дане питання зазначила, що обмеження прав і свобод громадян в умовах воєнного стану є вимушеним заходом, спрямованим на гарантування безпеки і стабільності держави в період загроз. Такі заходи мають тимчасовий характер і повинні бути співмірними із реальними обставинами, а також відповідати міжнародним стандартам прав людини [6, с. 140]. Л. К. Байрачна, О. В. Носенко та О. І. Євечук вважають, що інститут обмеження не лише виконує завдання узгодження прав індивідів, а й його впроваджено для задоволення публічних інтересів. Забезпечення суспільного блага за своєю суттю вимагає певного обмеження свободи допустимих дій особи з метою гарантування суверенітету держави, національної безпеки, територіальної цілісно-

сті, громадського порядку, економічної стабільності, захисту життя і здоров'я інших людей [7, с. 58].

Проведений нами аналіз міжнародного та національного законодавства дозволяє стверджувати, що воно будується на зразок загальної парадигми: обмеження прав людини можливе лише в межах права, під контролем закону, з чітко окресленою легітимною метою та виключно в демократичному суспільстві. Так, відповідно до ст. 29 Загальної декларації прав людини (далі – ЗДПЛ), будь-яке обмеження в здійсненні прав і свобод особи повинно переслідувати винятково ті цілі, що пов'язані із забезпеченням належного визнання та поваги до прав інших, а також гарантуванням основоположних вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві [8].

Зазначена правова позиція передбачена положеннями МПГПП, у якому конкретно визначено не лише дозволені межі втручання, а й встановлено заборону на використання правових прогалин як інструменту легалізації дискримінаційних або свавільних обмежень. Зважаючи на зазначене, заслуговує уваги норма, згідно з якою жодне з положень МПГПП не може тлумачитися як таке, що надає право будь-якій державі, групі чи особі здійснювати діяльність або вчиняти дії, спрямовані на обмеження або знищення будь-яких прав і свобод людини, які вже гарантовані їй національною правовою системою – навіть якщо такі права прямо не передбачені в самому МПГПП [9].

Цей підхід концептуально відображено в положеннях національного законодавства України. Так, у ч. 1 ст. 64 Конституції України передбачено, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, за винятком випадків, прямо передбачених самою Конституцією.

Сьогодні в наукових колах точаться дискусії щодо сутності обмеження прав і свобод людини в умовах воєнного стану. Так, Е. Дорошенко та О. С. Лотюк визначають обмеження прав та свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану як передбачений Конституцією України та національним законодавством режим, під час якого тимчасово призупиняється чи звужується загальний або конкретно-індивідуальний обсяг визначених і гарантованих державою прав та свобод людини і громадянина, що запроваджується спеціально уповноваженими на це суб'єктами з метою забезпечення прав інших людей та національної безпеки [10, с. 249; 11, с. 12]. Д. Д. Гринь розглядає такі обмеження прав як законне право на застосування публічними органами влади чітко обраного державою примусу в реалізації прав і свобод людини за встановленим законом правовим регулюванням з легітимною метою та дотриманням пропорційності в період дії воєнного стану, за винятком державного примусу до прав і свобод, передбачених ст. 64 Конституції України

[12, с. 48]. Водночас така позиція науковця потребує певного уточнення, оскільки трактування обмеження як «права публічної влади» є концептуально некоректним. Термін «права» за своєю суттю означає свободу дії, тоді як механізм обмеження – це виняткова, тимчасова та об'єктивна можливість, яка може бути реалізована лише у випадках, передбачених Конституцією і міжнародними зобов'язаннями держави. У цьому контексті більш обґрунтованим виглядає підхід, відповідно до якого держава володіє не «правом», а вузько окресленими повноваженнями на тимчасове звуження реалізації окремих прав і свобод у разі виникнення загрози національній безпеці.

Зважаючи на зазначене обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану слід розуміти як тимчасове, нормативно регламентоване та об'єктивно зумовлене звуження обсягу реалізації окремих конституційних прав, що впроваджується органами публічної влади виключно в умовах офіційно встановленого особливого правового режиму з метою забезпечення цілісності держави, охорони громадського порядку, публічної безпеки, належного функціонування органів правосуддя та кримінальної юстиції.

Зауважимо, що обмеження прав та свобод людини в умовах дії воєнного стану відбувається щонайменше у двох ключових напрямках – загальносоціальному і процесуальному, що дозволяє розмежувати правові наслідки для різних груп суб'єктів. Така правова особливість обумовлена необхідністю адаптації правозастосовної практики до надзвичайних умов, викликаних збройною агресією або системною загрозою державній безпеці.

Перший напрям охоплює обмеження, що стосуються всіх громадян держави незалежно від їхнього процесуального статусу, і запроваджуються з метою мобілізації людських, матеріальних і технічних ресурсів у відповідь на екстраординарну загрозу. Такими обмеженнями, зокрема, є: примусове вилучення або використання приватного майна в інтересах оборони без попередньої згоди власника (з наступним відшкодуванням); залучення населення до трудової повинності для виконання критично важливих робіт оборонного чи рятувального характеру; обмеження свободи пересування, зібрань, висловлення думок, доступу до інформації тощо. Зазначені заходи, хоча й формально не належать до елементів кримінального провадження, але вони істотно впливають на загальний правовий контекст, у якому здійснюється досудове розслідування та судовий розгляд.

Інший, більш спеціалізований напрям становлять процесуальні обмеження, які застосовуються до осіб, безпосередньо залучених до кримінального провадження (підозрюваних, обвинувачених, потерпілих, свідків, захисників, прокурорів тощо). В умовах дії особливого правового режиму

допускається трансформація або звуження певних процесуальних гарантій, а саме: обмеження в праві на оперативний доступ до захисника; продовження строків тримання під вартою без фактичного розгляду матеріалів слідчим суддею; ускладнений доступ до матеріалів кримінального провадження або відкладення процесуальних дій у зв'язку з об'єктивними обставинами; заміна судових засідань дистанційними формами комунікації в разі загрози життю та здоров'ю учасників тощо.

Показовими в цьому контексті є положення ч. 4 ст. 183 КПК України, відповідно до яких під час дії воєнного стану слідчий суддя, суд при постановленні ухвали про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, ураховуючи підстави та обставини, передбачені ст.ст. 177 та 178 КПК України, має право не визначити розмір застави в кримінальному провадженні щодо злочину, передбаченого статтями 109–114², 258–258⁶, 260, 261, 402–405, 407, 408, 429, 437–442¹ КК України.

Зазначене нормативне положення суттєво звужує конституційні гарантії особи, зокрема право на свободу та особисту недоторканність, а також право на справедливий суд, у частині доступу до альтернативного запобіжного заходу. Крім того, фактичне позбавлення можливості звільнення під заставу також порушує принцип пропорційності державного втручання та може вступити в колізію з позиціями Європейського суду з прав людини, який вимагає індивідуального обґрунтування застосування заходу тримання під вартою і вважає неприйнятним його автоматичне призначення.

Значимим аспектом також є питання щодо застосування дистанційного кримінального провадження, що передбачено ч. 2 ст. 336 КПК України. Відповідно до цієї норми суд має повноваження ухвалити рішення щодо проведення дистанційного судового засідання в режимі відеоконференції, незважаючи на наявність заперечень учасників кримінального провадження, у тому числі обвинуваченого. Застосування такої моделі, яка становить виняток із загальної засади безпосередності та публічності судового розгляду, зумовлюється об'єктивними викликами воєнного часу. Разом з тим реалізація даної норми потребує дотримання юридичного балансу між необхідністю забезпечення безперервності правосуддя та фундаментальним правом обвинуваченого на особисту участь у судовому засіданні. За таких умов правозастосовна практика стикається з досить складними завданнями, а саме гарантувати реальне, а не формальне дотримання процесуальних прав та зберегти функціонування судової системи в умовах особливого періоду.

Разом з тим доречно зауважити, що під час запровадження надзвичайного стану, за умов

неможливості правовими засобами подолати кризові обставини, держави можуть скористатися правом «відступу від своїх зобов'язань» щодо гарантування прав і свобод людини. Такий механізм має назву «дерогація», тобто можливість держави тимчасово припиняти виконання окремих міжнародних зобов'язань щодо захисту прав людини під час надзвичайних ситуацій. Водночас дерогація не є абсолютною та не поширюється на всі гарантовані права та свободи [13, с. 40].

Ю. О. Загуменна вважає дерогацію прав людини в умовах воєнного стану важливим механізмом для забезпечення національної безпеки та підтримання громадського порядку. Зважаючи на сучасні загрози, передусім на військову агресію, дерогація надає державам можливість уживати необхідних заходів для захисту населення та критичної інфраструктури. У Конституції України та відповідних законах чітко встановлено правові рамки та умови для застосування дерогації, що дозволяє зберегти баланс між захистом національних інтересів та дотриманням основоположних прав людини [14, с. 76].

У міжнародних нормативно-правових актах чітко встановлено процедуру тимчасового відступу держави від зобов'язань щодо дотримання окремих прав людини, однак виключно за умов дотримання жорстких правових критеріїв. Так, відповідно до ст. 4 МПГПП у період надзвичайного становища в державі, за якого життя нації перебуває під загрозою і наявність даного факту офіційно оголошується, держави-учасниці цього Пакту можуть уживати заходів на відступ від своїх зобов'язань за цим Пактом лише такою мірою, у якій це продиктовано гостротою становища, за умов, що дані заходи не протирічать їх іншим зобов'язанням за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження [9]. Окремо зауважимо, що в умовах надзвичайного стану не підлягають обмеженню так звані непорушні права (*non-derogable rights*), а саме: право на життя (ст. 6), заборона катування чи жорстокого, нелюдського або принижуючого гідність поводження чи покарання (ст. 7), заборона рабства, підневольного стану (п.п. 1, 2 ст. 8), позбавлення волі на тій лише підставі, що особа не в змозі виконати якесь договірне зобов'язання (ст. 11), ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні будь-якого кримінального злочину внаслідок якоїсь дії чи упущення, що, згідно з діючим на момент його вчинення внутрідержавним законодавством або міжнародним правом, не були кримінальним злочином (ст. 15), правосуб'єктність особи (ст. 16), свобода думки, совісті і релігії (ст. 18).

Згідно з підпунктами 51–57 Сіракузьких принципів строгість, тривалість і територіальне

поширення будь-яких заходів дерогації мають цілком відповідати реальній загрозі життю нації за їх природою і змістом. Визначення доцільності запровадження або продовження таких заходів покладається на компетентні національні органи влади, які зобов'язані щоразу оцінювати їх необхідність. Принцип суворої необхідності має застосовуватися об'єктивно. Кожний захід має спрямовуватися проти дійсної, чітко визначеної, існуючої небезпеки і в жодному разі не повинен ґрунтуватися на припущеннях чи побоюваннях щодо можливої небезпеки [15, с. 71].

За аналогічним принципом діє ст. 15 ЄКПЛ, яка дозволяє застосування заходів дерогації в разі війни або іншої суспільної небезпеки, що ставить під загрозу життя нації. Так, у п. 1 ст. 15 Конвенції передбачено, що під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка ставить під загрозу життя нації, будь-яка Висока Договірна Сторона має право вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, але лише в обсязі, необхідному для реагування на надзвичайну ситуацію і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її міжнародно-правовим зобов'язанням [16].

У пункті 2 ст. 15 ЄКПЛ визначено перелік прав, які не підлягають відступу від зобов'язань щодо їх забезпечення, навіть за умов надзвичайного стану. Зокрема, це право на життя (ст. 2), крім випадків смерті внаслідок правомірних воєнних дій; заборона катувань (ст. 3); заборона рабства та примусової праці (п. 1 ст. 4); а також принцип ніякого покарання без закону (ст. 7). Інші права, від яких не можна відступати, закріплюються в додаткових протоколах до ЄКПЛ, а саме: скасування застосування смертної кари в мирний час і обмеження смертної кари під час війни (Протокол № 6, ст. 1); заборона застосування смертної кари за будь-яких обставин (Протокол № 13, ст. 1); недопустимість притягнення особи до юридичної відповідальності двічі за одне й те саме правопорушення (Протокол № 7, ст. 4) [16; 17, с. 17].

Важливо підкреслити, що офіційно задекларований державою відступ від окремих міжнародно-правових зобов'язань у сфері прав людини не повинен сприйматися як юридичне визнання неспроможності державного механізму забезпечити реалізацію цих прав на своїй території. У більшості випадків така декларація не означає автоматичне або повне припинення дії механізмів захисту прав людини. Навпаки, цей крок слід тлумачити як юридично закріплений запобіжний інструмент, який дозволяє державі досягти балансу між вимогами публічної безпеки та принципами правової держави, водночас зберігаючи базові процесуальні та матеріальні гарантії у сфері прав людини.

Важливою особливістю міжнародного правового підходу до регулювання надзвичайних ситуацій

є нормативне зобов'язання держави інформувати компетентні міжнародні органи (Генерального секретаря ООН або Ради Європи) про факт запровадження відповідного режиму та про характер і обсяг запроваджених обмежень. Даний механізм міжнародного інформування про відступ від зобов'язань виконує не лише інформативну чи декларативну функцію, а й становить дієвий інструмент міжнародного контролю за правомірністю державного відступу від своїх правозахисних зобов'язань. У межах кримінального провадження цей механізм має ключове значення, оскільки обмеження прав осіб, залучених до кримінального провадження, зокрема підозрюваних чи обвинувачених, можуть безпосередньо зачіпати сфери, що охоплюються міжнародними стандартами, зокрема ст. 7 (заборона катувань чи жорстокого, нелюдського або принижуючого гідність поводження чи покарання), ст. 9 (право на свободу та особисту недоторканність), ст. 14 (гарантії справедливого і публічного розгляду справи судом) МПГПП.

Таким чином, офіційне інформування світової спільноти про введення обмежень виконує функцію запобіжника від можливих зловживань, зокрема у сфері кримінального провадження, та формує правову основу, у межах якої будь-які процесуальні відступи можуть вважатися правомірними лише за умови дотримання засад пропорційності, тимчасовості й офіційного публічного визнання.

Цікавим вважаємо науковий погляд І. Ю. Хили, яка на підставі аналізу міжнародної правозастосовної практики та емпіричних даних зробила спробу систематизувати перелік прав і свобод, які найбільше зазнають обмежень через відступ держав від своїх міжнародно-правових зобов'язань у період воєнного стану. Вона обґрунтовано зауважила, що на практиці найбільш піддаються тимчасовому обмеженню саме ті права, які безпосередньо стосуються контролю за пересуванням особи, її фізичною свободою, приватним життям та можливістю відкрито висловлювати свою громадянську позицію.

Зокрема, найбільшій уваги потребує право на свободу та особисту недоторканність, передбачене ст. 9 МПГПП, яке часто піддається обмеженням у зв'язку із запровадженням надзвичайних запобіжних заходів, розширенням підстав для взяття особи під варту та спрощенням процедурного контролю. Широко також застосовуються заходи, пов'язані з обмеженням права на вільний вибір місця проживання та вільне пересування в межах території держави (п. 1 ст. 12 МПГПП). Ці заходи реалізуються шляхом введення комендантської години, запровадження блокувань та режиму перепусток або тимчасової евакуації населення. Крім того, держави-учасниці МПГПП іноді вдаються до обмежень права на недоторканність житла, приватного листування та іншої кореспонден-

ції, що передбачено ст. 17 Пакту. Зазначені дії, зазвичай, виконуються у зв'язку з потребою провести оперативно-розшукові дії, запобігти можливим терористичним актам або з метою придушення збройного заколоту [18, с. 110].

Отже, практика дерогації свідчить про наявність певної низки прав, які найчастіше підпадають під тимчасове обмеження з боку держави. Це, у свою чергу, вимагає проведення постійного моніторингу міжнародних інституцій, а також удосконалення механізмів правової відповідальності держав за зловживання правом на відступ від своїх зобов'язань.

Висновки. Дерогація прав людини в умовах воєнного стану є складним і багатовимірним правовим явищем, що вимагає дотримання балансу між публічними інтересами безпеки та базовими засадами прав людини. Запровадження особливих правових режимів, таких як воєнний стан, не скасовує, а лише тимчасово модифікує обсяг реалізації окремих прав і свобод, передбачених національним та міжнародним правом.

Особливу увагу слід приділяти сфері кримінального провадження, яка є однією з найуразливіших до впливу надзвичайного законодавства. Аналіз чинних норм кримінального процесуального законодавства України свідчить про наявність тенденцій до процесуального спрощення та обмеження низки гарантій, зокрема щодо тримання під вартою, права на захист, доступ до суду, безпосередньої участі в судовому засіданні. Указані зміни, хоча й мотивуються безпековими обставинами, створюють ризики звуження сфери дії основоположних прав учасників кримінального провадження.

Міжнародні стандарти, закріплені у ст. 4 МПГПП та ст. 15 ЄКПЛ, визначають чіткі критерії допустимості дерогації, її правову визначеність, тимчасовість, пропорційність, недискримінаційність. Водночас національні підходи до реалізації права на дерогацію мають бути синхронізовані з цими стандартами, що вимагає відповідного перегляду або уточнення окремих норм кримінального процесуального законодавства.

Таким чином, задля забезпечення ефективного функціонування системи кримінальної юстиції в умовах воєнного стану необхідним є: чітке нормативне визначення меж допустимого звуження процесуальних прав у період дії особливих правових режимів; впровадження механізмів незалежного контролю за правомірністю обмежень під час кримінального провадження; забезпечення відповідності національних підходів міжнародним зобов'язанням України у сфері прав людини; формування стабільної судової практики щодо тлумачення та застосування процесуальних норм в умовах дерогації. Дотримання зазначених умов дозволить запобігти надмірному обмеженню прав учасників криміналь-

ного провадження та забезпечити легітимність дій держави в умовах особливого правового режиму.

Література

1. ETH Zurich. States of Emergency: Backgrounder. Center for Security Studies. URL: https://www.files.ethz.ch/isn/14131/backgrounder_02_states_emergency.pdf?utm_source.
2. Кузнichenko С. О., Голуб В. О. Воєнний стан: закордонний досвід та українська модель: монографія. Одеса: Гельветика, 2019. 244 с.
3. Ступак Д. Б. Адміністративно-правове забезпечення правового режиму воєнного стану: дис. ... д-ра філософії. К., 2024. 230 с.
4. Ткачук А. Актуальні питання конституційного захисту основних прав і свобод людини. *Право України*. 2010. № 11. С. 297–304.
5. Маркелова В. М. Обмеження права власності під час кримінального провадження: теорія та сучасна практика: дис. ... д-ра філософії. Ірпінь, 2024. 285 с.
6. Воєнний стан: теоретико-праксеологічні проблеми юриспруденції: Колективна монографія. Львів – Торунь: Liha-Pres, 2024. 508 с.
7. Байрачна Л. К., Носенко О. В., Євечук О. І. Легітимність мети як умова правомірного обмеження реалізації прав людини: теорія та судова практика. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 12. С. 56–60.
8. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 № 995_015 / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
9. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 19.10.73 № 2148-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
10. Дорошенко Е. Обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в період воєнного стану в Україні. *Юридичний вісник*. 2022. № 5. С. 247–253.
11. Лютюк О. С. Конституційні засади обмеження прав та свобод людини і громадянина у повоєнний період. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 2. С. 9–15.
12. Гриньо Д. Д. Обмеження прав і свобод людини в умовах воєнного стану в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 2. С. 45–48.
13. Основи міжнародно-правових стандартів прав людини: навч.-метод. посібник / за ред. О. В. Бігняка. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 168 с.
14. Загуменна Ю. О. Дерогація прав людини в умовах воєнного стану: аналіз положень конституції України та практичні аспекти. *Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах війни та післявоєнний період*: матеріали наукового семінару (21 червня 2024 р.). Львів: ЛьвДУВС, 2024. С. 76–78.
15. Сиракузькі принципи тлумачення обмежень і відступів від положень Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. *Вісник МГУ. Серія «Право»*. 1992. № 4. С. 60–74.
16. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 02.10.2013 № 995_004 / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
17. Посібник зі статті 15 Європейської конвенції з прав людини, Рада Європи/Європейський суд з прав людини, 2016, URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_15_ukr.
18. Хила І. Ю. Конституційно-правові обмеження особистих прав і свобод людини: Україна та зарубіжний досвід: дис. ... д-ра філософії. Ужгород, 2021. 180 с.